

## ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ТРАНЗИТ І ДЕМОДЕРНІЗАЦІЯ

Олександр Еткінд

Європейський університетський інститут

Михайло Мінаков

Інститут Кеннана, Міжнародний науковий центр ім. В. Вільсона

ORcid: 0000-0002-0619-7321

Тривалий час учені, політики та бізнесмени розглядали розвиток пострадянських країн у термінах транзиту. Багатьом здавалося, що транзит означає колективний перехід від тоталітарного минулого до демократії та ринкової економіки, що буде встановлено єдність пострадянських та західних модерностей, яка приведе до появи єдиної Великої Європи від Лісабону до Владивостоку (Gel'man, 2003: 89 і далі; Pickles & Smith, 2005: 2 і далі).

Ці оптимістичні очікування з часом потьмяніли під впливом ухилів від сподіваної траєкторії розвитку багатьох країн Східної Європи та Північної Євразії. У зв'язку з цим ми застосовуємо поняття демодернізації для опису нових, теоретично недостатньо осмислених реалій XXI сторіччя. Тестуючи це поняття у пострадянському контексті, ми визначаємо демодернізацію як зворотній розвиток сучасного суспільства, що веде до встановлення порядку, в якому змішані елементи попередніх та новіших етапів модернізації.

У своїй книжці «Розвиток та дистопія» Михайло Мінаков описав історію поняття демодернізація (Minakov, 2018a: 117 і далі). У західній соціології це поняття використовували спочатку для опису реакції окремих груп (приміром, релігійних спільнот чи молодіжних контркультурних рухів) на загальні модернізаційні процеси (Hunter, 1981; Berger, 1973). Ален Турен та Шмуель Ейзенштадт намагалися перенести це поняття до центру уваги соціальної теорії, проте намарно (Touraine, 1992; Robertson, 2011). Джон Боун та Девід Фазенфест застосовували теорію демодернізації для економічного аналізу пізнього капіталізму (Bone, 2010; Fasenfest, 2011).

У Східній Європі вчені застосовували це поняття охочіше, особливо після того, як пострадянська демодернізація стала домінувати в результаті укріплення президенства Володимира Путіна в Росії, перемоги авторитарних тенденцій в часи правління Віктора Януковича в Україні та розростання авторитарно-консервативного «поясу» від Астани до Мінську та від Москви до Анкари. У цьому контексті першим почав вивчати демодернізацію російський етнограф Валерій Тішков під час дослідження наслідків чеченських воєн для населення Чечні (Тишков, 2001). Російський політик Григорій Явлінський використав це поняття для опису тенденцій соціально-економічного розвитку Росії на початку XXI сторіччя (Явлинский, 2003). Дещо пізніше український історик Андрій Портнов писав про демодернізацію в контексті розвитку української освіти (Портнов, 2015). Про схожі процеси в російській політиці пам'яті писав Ілля Калінін (Kalinin, 2011). Нарешті, Альберто Рабілотта, Яков Рабкін та

Самір Саул запропонували загальну теорію демодернізації, яку визначили як зворотний розвиток сучасного суспільства (Rabilotta et al., 2013).

Олександр Еткінд поясняв російську демодернізацію у зв'язку з ресурсною залежністю путінської держави, яка встановила монополію на надприбуткову торгівлю нафтою та газом, відокремило прибуток держави від доходів громадян і привела до «масової девіації ціннісних суджень й ураження самої здатності судити» (Эткінд, 2013: 165). Опора на нафту і газ визначають силу «петромачо» — групи людей, що походять з секторів нафтовидобутку та держбезпеки, і контролюють найвищі ешелони російської держави. Коли населення стає предметом опіки з боку такої еліти, воно втрачає здатність конкурувати, соціальний капітал та навіть навички виживання. Базові характеристики модерності — наприклад, освіта, охорона здоров'я та довіра — стають іррелевантними для держави та її власників. Саме тому модернізація в Росії має починатися заново — з того, що «освічені, працьовиті, креативні жінки і чоловіки відправляють смішних, надутих *петромачо* на звалище історії» (там само, 166).

Також теорія демодернізації зазнала розвитку під впливом дискусії, що розгорнулася на сторінках колективної праці «Демодернізація. Майбутнє в минулому» (Rabkin & Minakov, 2018). У ній вісімнадцять філософів, істориків і соціологів описали чотирнадцять кейсів знесучаснення різних суспільств світу. У цій монографії дискусія точиться навколо двох ключових питань: яким процесом є демодернізація, лінійним чи циклічним? А також що її спричинює, зовнішні чи внутрішні причини? Так Яков Рабкін визначає демодернізацію у лінійних термінах:

«Демодернізація означає регрес за шкалою модерності... Це означає тривалу деградацію матеріальних, фізіологічних (health) та культурних умов у колись модернізованому суспільстві, повернення до «передмодерних» форм життя і колективних ідентичностей» (Rabkin, 2018: 17, 23).

У той же час, Жан-Люк Гватеро та Михайло Мінаков висловлюють скепсис щодо цієї лінеарності (Guatero, 2018: 376 і далі; Minakov, 2018b: 250 і далі). Гватеро доводить, що модернізація і демодернізація — відносні поняття, які часто проявляються разом у тих самих подіях (Guatero, 2018: 380). Натомість Мінаков розглядає демодернізацію як період у циклах розвитку, як реакцію на спроби радикальної модернізації, що веде до зворотного розвитку (Minakov, 2018b: 250 і далі). Разом з тим, Яков Рабкін, Франсіско Рівера, Михайло Мінаков та Гі Ланое розглядають кейси, в яких демодернізація відбувається під впливом внутрішніх причин, хоч вони визнають важливість і зовнішніх факторів (Rabkin, 2018; Rivera, 2018; Minakov, 2018b; Lanoue, 2018). Проте Оріт Башкін, Детлев Квінтерн, Гітоші Сузукі та Ілан Паппе показують, що демодернізаційні процеси в Іраку чи Палестині відбуваються під впливом зовнішньополітичних причин (Bashkin, 2018; Quintern, 2018; Suzuki, 2018; Pappe, 2018).

Наш часопис продовжує дискусію щодо демодернізації на пострадянських прикладах. Це число відкриває стаття Юрія Савельєва, який доводить нерозривність процесів модернізації та демодернізації. На користь своєї тези автор використовує данні «Європейського дослідження цінностей» (European Values Study, EVS) та «Світового дослідження цінностей» (World Values Survey, WVS), що дозволяє йому показати

складність (де)модернізації і в «успішних» західних країнах, і не настільки успішних східноєвропейських суспільствах.

Світлана Щербак намагається деконструювати поняття демодернізації. На думку авторки, це поняття засновано на сприйнятті «ідеальної модерності» як чогось цілісного та реалістичного, що, на її думку, є хибним. Щербак показує, що нормативне ядро модерності розвивається в силу того, що його компоненти є суперечливими та пов'язаними між собою гнучко та вільно. Модерність складається водночас зі «світлих» та «темних» боків, із загальної освіти та Голокосту, раціональної науки та етнічних чисток. Авторка висновує, що ті сучасні явища, які називають демодернізацією, є нічим іншим, як наслідками суперечностей всередині неоліберальної ідеї свободи.

Леонід Люкс описує ідеологічні реакції на політичну емансипацію в Європі після Першої світової війни у формі німецької «консервативної революції» та «євразійства» російських емігрантів. Аналізуючи різні історичні приклади, Люкс демонструє, як політична уява використовує ірраціональні аргументи для протидії політичній модернізації у Центральній та Східній Європі. Він також указує на прямий зв'язок між просуванням антивестернізму та демодернізаційним ефектом.

У наступній статті Віктор Козюк та Олександр Длугопольський розглядають «ресурсне прокляття» як демодернізуючий процес у ресурсозалежних суспільствах. Автори показують, що тривале опертя на природні ресурси приводить до інституціонального дефіциту, домінування неформальних правил і процедур в управлінні та узурпацію влади правлячими групами. Спираючись на аналіз даних про економічні

та управлінські практики у сучасних суспільствах, автори висновують про наявність статистичної залежності між експортом мінералів і розвитком «кроні-секторів» в економіці, а також зворотній кореляції між експортом мінералів і політичною стабільністю.

Кріс Мондей розглядає декілька пострадянських і посткомуністичних суспільств, де спадок однопартійної системи призвів до зростання ролі родини як культурного інституту. Автор доводить, що суспільства Росії, Білорусі, Північної Кореї, Китаю, Таджикистану, Казахстану і Азербайджану рухаються схожим інституціональним шляхом: вони конструюють ситуацію, за якої правління одної сім'ї заміщує правління компартії як механізм правління. Більше того, автор стверджує, що правління одної родини забезпечує політичну стабільність зазначених народів.

Про схожі процеси пишуть Антон Авксентьев та Валентина Кисельова. У їхній статті продемонстровано, як неопатримоніалізм впливає на процеси побудови політичних коаліцій на національному та обласному рівні. Автори вивчали логіку боротьби владних груп, що діють у парламенті та обласних радах. Спираючись на солідну доказову базу, дослідники стверджують, що на національному рівні коаліції будуються за принципом «мінімального виграшу», тоді як в облрадах це відбувається за принципом ширшого представництва. У цих коаліціях роль ідеологій слабша, а патрональні зв'язки важливіші. Також автори показують, як під час будівництва «партій влади» — одної з найпомітніших прикмет політичної демодернізації — в піраміду залучаються рідні владні групи національного та обласного значення.

У наступній статті Олександр Забірко аналізує політичну уяву пострадянських російськомовних письменників у жанрі наукової фантастики та їх читачів. Автор доводить, що найпопулярніші жанри сучасної фантастики просувають естетичний та ідеологічний ідеал «нового зачарування» пострадянського культурного світу. У цьому процесі численні консервативно-орієнтовані автори експлуатують базові конвенції фентезі та наукової фантастики для ствердження нерозривності між вигадкою та реальністю. Фокусуючись на геополітичних та соціальних моделях, які конструюють негативний образ Іншого, ці письменники легітимують архаїчні колективні структури та розповсюджують естетику ресентименту. На додаток до того, Забірко демонструє, як масова література формує ідеологічні та естетичні погляди, які потім приводять до участі у політичних чи військових діях у пострадянських країнах.

У завершальній статті Марія Енгстрьом аналізує російську неомодерністичну утопію в візуальних мистецтвах. Авторка фокусує свій аналіз на творах Антона Чумака, російського сучасного мистця. Енгстрьом виокремлює у творах Чумака образи Донбасу, що походять з візії особливого імперіалістичного модернізму та заявлені як альтернатива постіндустріальній ері. Ця естетика відображає також нову роль православної церкви у сучасній Росії. Авторка вказує на те, що естетична утопія «нової античності» і «нового порядку» візуально виражають «консервативний поворот» російської політики і культури, що шукають альтернативу неоліберальному постіндустріалізму.

Сподіваємось, що нове число «Ідеології і політики» буде цікавим як спеціалістам, так і ширшій аудиторії, яка цікавиться сучасними політичними і культурними процесами на пострадянському просторі.

## Бібліографія

- Bashkin O. Reborn Savages: Demodernization in Modern Iraq, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 139-162.
- Berger, P. (1973). Demodernizing Consciousness, in: *Social Policy*, 3, 1–12.
- Bone, J. D. (2010). Irrational Capitalism: The Social Map, Neoliberalism and the Demodernization of the West, in: *Critical Sociology*, 36(5), 717–740.
- Fasenfest, D. (2011). The Politics of Economic Change: Are We in a Brave New World? in: *Critical Sociology*, 37 (6), 715–718.
- Gel'Man, V. (2003). Post-Soviet transitions and democratization: Towards theory-building, in: *Democratization* 10(2), 87-104.
- Guatero J.-L. (2018). Which Modernity? Which Demodernization? In: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 375-388.
- Hunter, J. D. (1981). The New Religions: Demodernization and the Protest against Modernity, in: Wilson, B. (Ed.). *The Social Impact of New Religious Movements*. New York: Rose of Sharon Press, 1–19.



- Kalinin, I. (2011). Nostalgic Modernization: The Soviet Past as a «Historical Horizon», in: *Slavonica*, 17 (2), 156–167.
- Lanoue G. Demodernization in Abruzzo: How Modernization Produced Tradition, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 209-240.
- Minakov M. (2018b). Demodernization in Post-Soviet Eastern Europe, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 241-260.
- Minakov, M. (2018a). Development and Dystopia. Studies in Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe. Stuttgart: ibidem, 2018.
- Pappe I. The Many Faces of Demodernization: The Case of Palestine, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 193-208.
- Pickles, J., Smith, A. (Eds.). (2005). *Theorizing transition: the political economy of post-communist transformations*. London: Routledge.
- Quintern D. Demodernization as Orientalization: The Case of Iraq, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 163-178.
- Rabilotta, A., Rabkin, Y. and Saul S. (2013). La démodernisation en marche, in: *Revue internationale et stratégique*, 92, 40–50.
- Rabkin Y. (2018). Undoing Years of Progress, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 17-46.
- Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem.

- Rivera F. Museology of Demodernization: Ruins of a Mining Village in Northern Chile, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 109-138.
- Robertson, R. (2011). S.N. Eisenstadt: A sociological giant, in: *Journal of Classical Sociology*, 1, 303–311.
- Suzuki H. Demodernization versus Modernization in the Wake of the Iraq-Iran War, in: Rabkin Y., Minakov M. (eds). (2018). *Demodernization. A Future in The Past*. Stuttgart: ibidem, 179-192.
- Touraine, A. (1992). *Critique de la Modernite*. Paris: Fayard.
- Портнов, А. (2015). Демодернизация исторического образования в постсоветской Украине. Колонка в Ab Imperio: [<http://net.abimperio.net/en/node/1827>]. Проверено 7.10.2018.
- Тишков, В. (2001). *Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны)*. Москва: Наука.
- Эткинд, А. (2013). Петромачо, или Механизмы демодернизации в ресурсном государстве, в: *Неприкосновенный запас*, 2(88) (также доступен: [www.nlobooks.ru/node/3432](http://www.nlobooks.ru/node/3432)).
- Явлинский, Г. (2003). *Демодернизация. Современная Россия, экономические оценки и политические выводы*. Москва: Эпицентр.